

Урбани развој Косанчићевог венца у Београду

СВETИСЛАВ ВУЧЕНОВИЋ

Географски положај на коме се налази Београд пружао је погодности за привремена или трајна станишта преисторијских заједница. Токови река и њихове долине били су извори хране, заштита и везе са другим подручјима. Многобројни појединачни налази документују миграције и задржавање различитих народа преко овог стратегијски изузетно важног подручја. Масовне сеобе народа имале су као једно одредиште и локацију данашњег Београда над ушћем двеју великих река.

Повезивање многих материјалних чињеница са другим изворима довело је до закључка да су преисторијске насеобине остајале на нивоу отворених села и да се утврђено упориште Сингидунум није налазило на месту данашње Београдске тврђаве.¹

За подручје које се овде приказује, а то је савски део Београдске вароши важно је напоменути: археолошки остаци из преисторије могу се очекивати у обалном појасу Саве у подножју стеновите падине која се налази на граници некадашње Горње (унутрашње) вароши и Доње (спољашње). Речни меандер, какав је тада постојао око ушћа, пружао је услове за живот, а природна стена могући заклон.

Приликом будућих радова у темељној зони објеката могу се у најдубљим културним слојевима са разлогом очекивати и преисторијски остаци, значајни за проучавање најраније прошлости Београда. Зато се у припремној фази морају обавити и археолошка сондирања, којима би се проверили постојање; дубина и састав културних слојева.

Антички Сингидунум

Урбана историја Београда почиње са првим веком нове ере, кад су Римљани формирали Сингидунум на стратегијски изузетно важном положају, који је требало да их штити од варварских народа на другој обали Дунава. Доминантни плато којим се завршавао стеновит шумадијски гробен над ушћем Саве у Дунав (садашњи Горњи град Београдске тврђаве) искоришћен је за подизање војног логора (каструма). Цивилно насеље покривало је простор од данашњег уласка у Калемегдан до Трга Републике, а у попречном правцу од Саве до Дунава. У трећем веку Сингидунум је достигао највиши ранг насеља био је колонија римских грађана.²

Досадашња археолошка истраживања или случајни налази пружају приближну слику ос-

новног склопа града. Цивилно насеље имало је по правилима римског урбанизма уличну мрежу од подужних и попречних улица (*cardo, decumanus*) постављених под правим углом. Важније саобраћајнице пружале су се између

¹ О значењу назива Сингидунум у Ј. Калић-Мијуш-ковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 16. [Дунум — реч келтског порекла, означава град, насеље, утврђено узвишење. За Синги постоје различита научна тумачења: ушће или положај према ушћу; друго објашњење — бео. Извесно је да су Келти народ са којим почиње историја Сингидунума, али је локација келтског насеља отворено питање. Према археолошким налазима постављене су претпоставке да је такво насеље постојало на простору Звездаре или Вишњице] и Б. Гавела, *Протоисторијски и антички Сингидунум*, Годишњак МГБ II (1955) 9—20. [Први оснивачи Сингидунума могли су бити Синди, иранско индијско племе. Они су дали овом насељу име Синдхудава, Данувиус може доћи од староиранске речи дана снажан, а Синдху да означава реку. Тако би Синдхудава било: град на реци. Келти су месту, пошто су га освојили, дали облик са завршетком дунум. Гавела мисли да терен на коме се налази Београд није одговарао Келтима, јер су они „... своја *oppida* подизали на местима која су им поред безбедности пружала могућности за тактичке и маневарске операције“. Београдски терен са стрмом обалом на једној и мочварном на другој страни Дунава није пружао такве услове. Келтима је више одговарао плато од брега. Такав терен могли су наћи између Вишњице и Великог Села, изнад Беле стене. То је положај неприступачан према Дунаву, а са широким заравни према супротној страни. Оваквој убицији иду у прилог археолошки налази: теренска керамика и остаци одбрамбених бедема на северној и западној страни.]

² Ул. Б. Гавела, нав. дело, 17. Келтско насеље Сингидунум постојало је до 15. године нове ере, када су победили Римљани, да би овладали долином Дунава. Основавши римску провинцију Мезију, почели су да подижу град Сингидунум на положају данашњег Београда. Постојао је обичај Римљана да своје сталне логоре (*castra stativa*) у освојеним областима не подижу на положајима насеља побеђених непријатеља, већ у њиховој близини. Простор између каструма и насеља домородачког становништва бир је често коришћен за војне баште (*prata legionum*). Ако би поред логора настајале *canabae* у саставу гарнизона или муниципија, и верски разлози налагали су одвајање.

Д. Гарашанин, *Археолошки споменици у Београду и околини*, Годишњак МГБ I (1954) 60: „Сингидунум је добио самоуправу муниципијума после 169. год н.е., а постао је колонија после 239. год. [...] Поред војнички важног центра развило се у Сингидунуму и велико цивилно насеље. Ово насеље почињало је свакако у близини самога каструма, који се налазио у Горњем граду. Простор који је оно обухватало може се рачунати да иде приближно до Трга Републике. У овоме простору нађени су трагови великих зграда и јавних грађевина, купатила, храмова итд. Много већи простор заузимало је, међутим, гробље Сингидунума, које уједно говори о дугом животу овог града.“

појединих градских врата. На пресеку две главне улице формирао се трг форум са храмовима и јавним грађевинама. Могуће је да се форум налазио на раскршћу данашње Кнез-Михаилове и 7. јула, мада нису искључене ни друге локације.

Територија данашњег Косанчићевог венца захвата део некадашње римске вароши, која се завршавала над стеновитим гребенима према Сави. Ова природна граница ван које терен нагло пада задржана је и у каснијим столећима. Археолошка истраживања римских културних слојева на Косанчићевом венцу открила су вредне остатке грађевина и богату стратиграфију. На локацији некадашње Народне библиотеке (Косанчићев венац Сребрничка) пронађени су делови римских терми са конструкцијама за загревање (хипокауст). О богатству унутрашње обраде просторија сведоче фрагменти мозаика и фресака откривени у рушевинама. И на оближњем положају, испод Конака кнегиње Љубице, пронађени су римски слојеви у облику депонија где су грнчари одбацивали оштећене посуде. Низ случајних налаза на разним положајима употпуњује слику античког града: гробови, темељи зграда, новац, фрагменти скулптуре, комуналне инсталације и слично.³

Средњи век

Антички Сингидунум разорен је у V веку. Као и у многим другим европским градовима који су страдали под налетом варварских племена, некадашњи римски град свео се на насеље мањег значаја у ограниченем простору (део некадашњег каструма). У раном средњем веку постојало је византијско утврђење (кастел) на стеновитом рту са подграђем према ушћу. Са променама на политичкој сцени, Београд је мењао господаре. Цивилно насеље развијало се на простору Доњег града према Дунаву. Над њим је доминирала Тврђава, која се налазила на крају узвишеног платоа према углу некадашњег каструма.

Почетком 15. века, под влашћу деспота Стефана Лазаревића, Београд постаје престоница српске државе, која се под притиском Турака премештала ка северу. Утврђено насеље састоји се од Горњег и Доњег града, између којих је деспотов замак на положају раносредњовековне тврђаве. Опсег који је Београд тада достигао заузимаће у каснијим столећима Београдска тврђава.

Знатно је мање познато о формирању предграђа, неутврђених агломерација које су се развијале на простору бившег римског цивилног насеља. Према подацима путописаца, једно такво предграђе село простирало се на савској падини. Оно ће постати језгро каснијег, српског дела вароши.⁴

Упоредо са развијањем средњовековног града и предграђа, нестајали су остаци античког Сингидунума И овде, као и на многим другим местима, они су послужили као мајдан доброг грађевинског материјала за нова утврђења, црквене грађевине, палате владара и куће.

Београд под Турцима

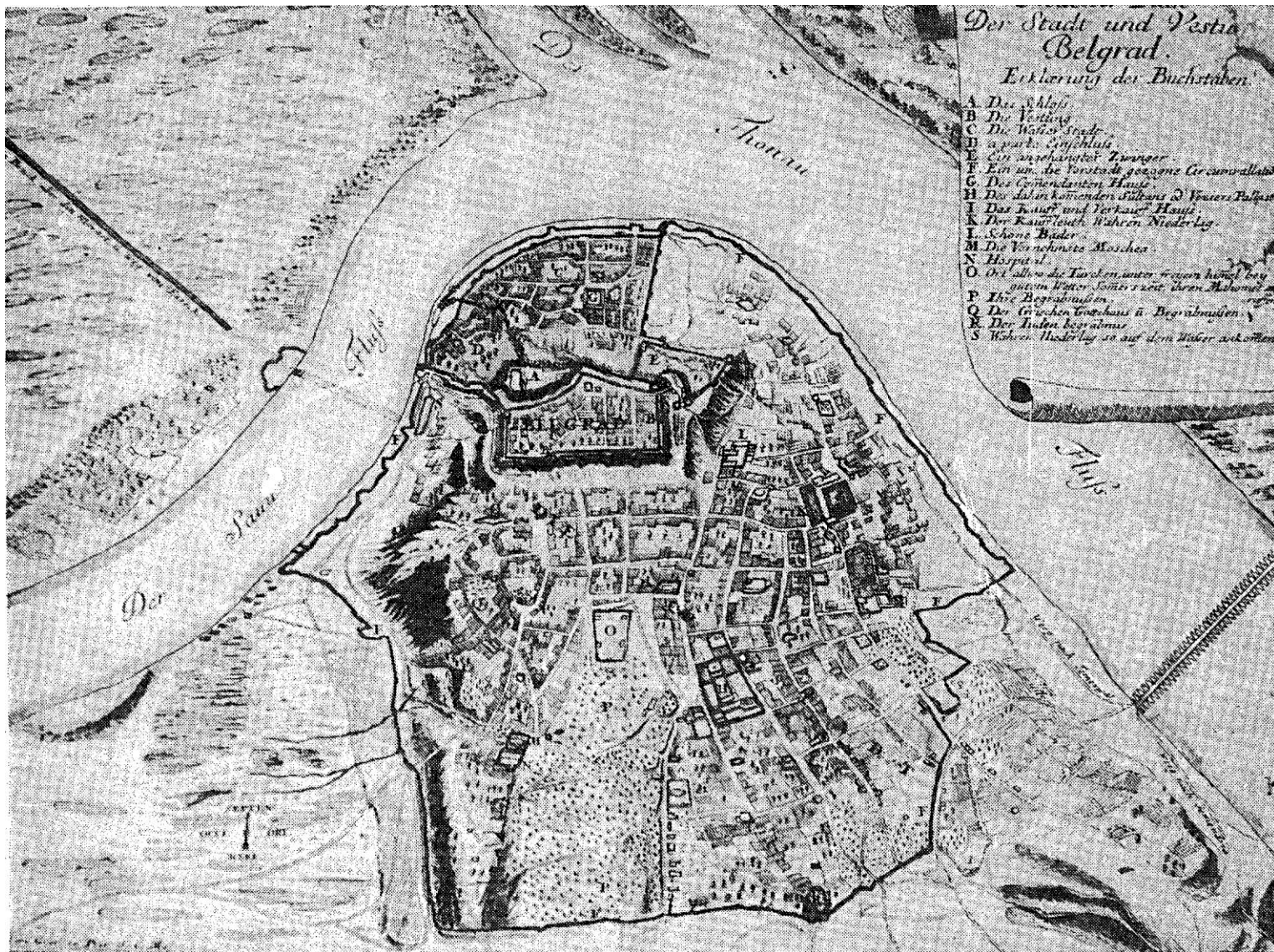
Турци су Београд освојили 1521. године и у њему владали без прекида до пред крај XVII века, кад су га преотели Аустријанци, који су се овде задржали само две године. Следећи, XVIII век испуњен је био међусобним борбама две царевине око овог важног стратегијског упоришта. Турци су коначно напустили Београд тек 1867. године.

За један и по век непрекидне турске владавине (1521—1688), Београд се развио у снажно утврђење и пространу Варош. До краја овог периода заузео је подручје некадашњег античког Сингидунума, а у неким правцима га премашао. Формирање Вароши заснивало се на доктринама и пракси оријенталног урбанизма. Становање је било распоређено по махалама, у чијим су средиштима подизане богомоље-џамије. Осим за Турке, постојале су махале за друге етничке и конфесионалне групе (српска, јеврејска, дубровачка). Дуж главних саобраћајница формирале су се чаршије, трговачке улице, међу којима се истицала тзв. Дуга чаршија, на траси данашње Душанове улице. На доминантним положајима и раскршћима подизане су јавне, верске и комуналне грађевине; сараји, ханови, џамије, медресе, амами и др.

Београдску варош описивали су разни путописци међу којима и Евлија Челебија (XVII век). У његовим описима има и претеривања, која се могу уклонити поређењем описа са поузданим картографским изворима.⁵ Међу архивским плановима и ведутама града, посебно су значајни они које су радили војни инжењери током краћих или дужих периода аустријске окупације Београда. Они из најстаријег периода 1688—1690. године показују опсег и структуру Београда на крају раздобља мирне и непрекидне турске владавине.⁶

Турска варош крајем XVII века

После непуна два века турског господства, Београд је крајем XVII столећа постигао највећи просторни обим и градитељски развој. Око снажне Тврђаве, која је обухватала Горњи и Доњи град, развила се Варош, са стандардним елементима оријенталног урбанизма. Њу су чиниле стамбене четврти махале са џамијама, пословна средишта и трговачко-занатске улице, чаршије, са хановима, сарајима и

Сл. 1. Боденеров план са краја XVII века. У централном делу испред тврђаве Варош је изграђена у крупним блоковима приближно правоугаоног облика. Одатле ка Саваи структура постаје неправилна, са улицама које следе конфигурацију терена, се до стеновитог гробена према реци. У обалном појасу ка тврђави постоји низ зграда, међу којима се истиче великим димензијама грађевина према траси моста (понтон-скела). Одбранбени појас прати линију обале.

Fig. 1. Plan de Bodener de la fin du XVIIe siècle. Dans sa partie centrale, face à la forteresse, la Ville est construite de manière à présenter un ensemble de grands blocs plus ou moins rectangulaires. De là, vers la Save, la structure devient irrégulière, les rues suivant la configuration du terrain jusqu'à la crête rocheuse face au fleuve. La zone de la rive du côté de la forteresse est constituée de bâtiments parmi lesquels le regard est attiré surtout par une très grande construction située face au tracé du pont (ponton-radeau). La zone de défense suit la ligne de la rive. .

³ У зборнику о Косанчићевом венцу (Београд 1979) објављена су два прилога посвећена античком Син-гидунуму: З. Симић, *Подручје Косанчићевог венца у периоду антике*, 1—2; Г. Томашевић, *Археолошка сондирања на локалитету „Косанчићев венац“*, 12—16. У оба рада наведена је основна литература о историјату и ранијим археолошким налазима.

⁴ Београд у доба деспота Стефана Лазаревића није имао насеље ван периметра утврђеног града. Путописац Брокијер забележио је 1433. године да је постојало једно село „на стреломет од утврђења“ (Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 96). Према Д. Ђурић-Замоло (*Београд као оријентална варош под Турцима 1521—1867*, Београд 1977, 163) средњовековно насеље имало је највећи обим у доба деспота Стефана Лазаревића. Тада или нешто касније било је заштићено опкопом, који је ишао приближно данашњим линијама улица 7. јула и Дубровачке, али није излазио на реку, већ се скрећући на север спајао са бедемима Доњег града. Аутор као доказ о граници средњовековног насеља узима положаје најстаријих цамија, које су постале

адаптацијом цркава. Ове се богомоље налазе унутар речених граница.

⁵ Х. Реџић у својим *Студијама о исламској архи-тектонској бащини* (Сарајево 1983) износи податке о могућим бројевима јавних и верских објеката, сматрајући Челебијине бројке преувеличаним. Београд је у доба највећег успона под Турцима, током XVI и XVII века имао 56 цамија и три медресе. Реџић потом наводи, на стр. 347: „Према аутентичним подацима утврђено је да је Београд имао нај-мање 11 хамама (јавних купатила), 3 велика безистана, 6 великих каравансараја, 45 ханова, царинарницу, судску зграду за поштанске услуге и организацију ових послова, установу државног моно-пола, бројне касарне за војну посаду, магацине оружја, радионице за израду оружја и барута, livници топова, јавне кухиње и магацине хране, бећарске одаје за становање ожењених занатлија и трговаца, што говори о високо урбаном стандарду града. Посебно место имала је лука са својом управом.“

⁶ У досјеу просторне културно-историјске целине Косанчићев венац, који је формиран у Заводу за заштиту споменика културе града Београда, налазе

другим јавним грађевинама. На основу сачуваних архивских планова и других изворних докумената, могу се утврдити основна структура насеља и распоред главних елемената.⁷

За успостављање плана вароши крајем XVII века, веома су значајни аустријски картографски извори у годинама краткотрајног аустријског запоседања Београда (1688—1690). Поред познатог Гумповог, и из њега изведеног Боденеровог плана (сл. [1]), постоји још неколико оригиналних планова који се налазе у фондовима појединих архива, или музејским збиркама.⁸

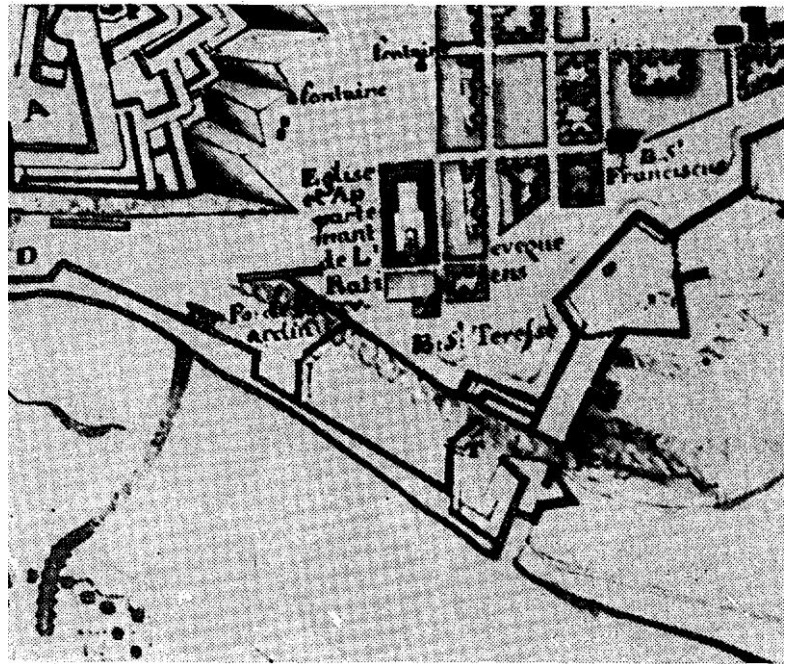
На савској падини, од Тврђаве узводно, формиране су биле српске махале са црквом окруженом гробљем, која се налазила или на положају данашње Саборне цркве, или на некој оближњој локацији. Изграђено подручје, које се добрим делом поклапа са територијом Косанчићевог венца, омеђено је било путевима и улицама, који су кроз Варош водили према Тврђави. Једна таква саобраћајница, на траси данашње Карађорђевог улице, ишла је према Доњем граду, испред кога су се налазили царски амбари и турска ђумрукана. Испод стеновитог обронка Косанчићевог венца пут је са обе стране изграђен.

Од Тврђаве дуж обале Саве Варош је била заштићена палисадама. Преко реке је постојао понтонски мост, трасиран тако да се налазио близу царинарнице ђумрукане.

Основни подаци са архивских планова и напред описане реституције пренети шематизовано на данашњу ситуацију подручја Косанчићевог венца показују да је обимна мрежа путева и унутрашњих улица до данас сачувана: испод Калемегдана на споју Карађорђевог и Париске улице, дуж Карађорђевог од Великог до Малог степеништа. Карактеристично је да се на централној позицији испод цркве налазило српско гробље (око раскршћа улица 7. јула, Задарске и Косанчићевог венца).

Аустријска барокна варош прве половине XVIII века

Током своје владавине у Београду, од 1723 до 1736. године аустријска управа је припремила планове за радикалну реконструкцију Тврђаве и Вароши. Поред подизања новог система бастиона, предвиђена је била и изградња вароши на правилној основи са правим улицама, пространим трговима и монументалним грађевинама око њих; објектима за управу, војску, цркве, манастире, болнице и сл.⁹ Аустрија је на-меравала да од Београда створи свој стратегијски бастион како за борбу против Турака, тако и за дугорочни утицај на околне земље. Стога је Београд требало да постане претежно немачка варош, у којој би деловали представници војне управе, нових цивилних власти и католичких редова. Овакве своје планове Ау-

Сл. 2. Аустријски план из 1789—1790 (детал). Део вароши са комплексом саборне цркве и резиденције српског митрополита. Митрополија је приказана као веома простран ансамбл, који затвара правоугаоно двориште и обухвата цркву на западној страни. Околни блокови зграда нацртани су у правилним облицима и распореду. Варош је обухваћена бастионима и кортинама који се спуштају до обале Саве. Петроварадинска капија према мосту.

Fig. 2. Plan autrichien de 1789—1790 (détail). Quartier de la ville comprenant l'église cathédrale et la résidence du métropolitain serbe. La résidence avec ses annexes est représentée comme un vaste ensemble tout autour d'une cour rectangulaire, l'église étant située sur le côté occidental de celle-ci. Les blocs de bâtiments environnants sont dessinés comme formes régulières, régulièrement disposées. La ville est incorporée dans le système de bastions et de cortines qui descendent jusqu'à la rive de la Save. La porte de Petrovaradin se trouve face au pont.

стријанци су делимично остварили и на терену подизањем јавних грађевина у облицима барокног стила, који је тада владао у западној и средњој Европи.

Српски део вароши планиран је на месту где се и под турском влашћу налазио: између Тврђаве и Саве, на падини која се завршавала стрмим стеновитим обронком према реци. Најважнија целина састојала се од цркве (на положају садашње Саборне) и Митрополитовог двора око ње (сл. 2). Околни блокови имали су да буду реконструисани над правилним растером. Ипак, неколико улица остало је на старим трасама које су текле дијагонално, а не ортогонално као новопланиране.¹⁰

По ободу Вароши подигнута су утврђења од земљаних насипа обложених зиданим ескарпама и окружених шанчевима. На југозападном углу српске вароши истицао се велики бастион.

У приобалном појасу подигнут је био спољашњи беем, а у међупростору је пролазио пут кроз тзв. Шабачку капију. Изгледа да је као резултат ових радова престао да постоји низ објеката у обалном подручју, на савском пристаништу.

Основну структуру аустријске барокне вароши делимично изведене приказује низ аустријских планова из прве половине XVIII века. Посебно су важни они на којима је назначен степен извршења плана на терену.

Преношењем картографских података на данашњу ситуацију Косанчићевог венца добија се однос планираних грађевина и блокова према садашњем стању. Само неки од тих објеката, колико је познато, подигнути су до краја аустријске управе Утврђења су трасирана са спољашње стране данашње улице Косанчићевог венца и користила су природне погодности терена за одбрану камените обронке према Сави. Пут кроз Шабачку капију текао је трасом садашње Карађорђевог улице. Фрушкогорска улица формирала се у простору изван некадашњих бастиона. Према понтонском мосту налазила се Петроварадинска капија.¹¹

Турска варош крајем XVIII века

После аустријске окупације, која је трајала од 1717. до 1739. године Турци су на основу одредаба мировног споразума опет запосели Београд. Аустрија је била обавезна да поруши утврђења и јавне грађевине подигнуте током две деценије своје владавине. Физичким нестанком барокних фортификација и архитектонских објеката, није сасвим ишчезао утицај аустријског урбанизма на потоњу турску варош. Сачуване су трасе бастионираних утврђења око насеља које су се састојале од насипа, са палисадама на врху и рововашанчева испред њих, због којих је утврђени део насеља

се фото-репродукције архивских планова и ведута Београда. Најстарији документи потичу из XVII века. Њихови аутори били су најчешће аустријски војни инжењери, па је стога највећа пажња била усмерена на одбрамбене положаје и објекте у склопу Београдске тврђаве. Поједини планови обухватили су и цивилно насеље, Варош, са њеним одбрамбеним појасом, унутрашњом структуром и главним објектима. Планиметријска поузданост није иста: она се креће од шематизованог склопа до картографски верних приказа. Слично се може рећи и за панорамске изгледе, који су понекада рађени упоредо са ситуацијама. Из прошлог века потичу гравире, акварели и фотографије чији су аутори махом домаћи уметници. У овом веку урађени су ситуациони планови применом савремених геодетских метода, а као нов облик документације јављају се у XX веку авионски снимци. Наведену документацију прикупио је и идентификовао Жељко Шкаламера.

⁷ Утврђења подигнута између 1680. и 1688. године имала су бееме и шанчеве са палисадама на унутрашњој страни. По Д. Ђурић-Замоло (нав. дело,

163) траса турских утврђења пролазила је западно од данашње железничке станице на Дунаву, преко Ташмајдана према старом мосту на Сави.

⁸ Ж. Шкаламера, *Историјски развој Косанчићевог венца*, Косанчићев венац, Београд 1979, 4—14. Ж. Шкаламера, М. Поповић: *Нови подаци са плана Београда 1683*, Годишњак града Београда XXIII (1976) 33—58. Београд је приказан као отворена варош без опкопа, који су Турци градили пред аустријску опсаду 1688. Наведено је које су цамије настале од хришћанских цркава. Српска црква означена је на положају који одговара локацији Саборне. Царски амбари налазили су се на данашњој трамвајској окретници испод Калемегдана. На раскршћу Париске и Карађорђевог улице била је тополивица. Гробље означено као грчко односило се на становништво прагославне вере. Простирало се између садашњих улица Царице Милице, Бранкове, Поп Лукине и Топличиног венца. И на овом плану означен је понтонски мост преко Саве.

Ж. Шкаламера, *Планови Београда из 1688. године*, Урбанизам Београда 20, стр. 15—18. Уредном анализом података из различитих картографских извора и њиховом ректификацијом према данашњем стању аутор је склопио план "Београда 1688. године.

Б. Храбак, *Мостови под Београдом у XVI и XVII веку*, Годишњак МГБ XXI (1974) 5—11.

⁹ Траса аустријских утврђења из 1723—1726. скоро је преполовила територију дотадашње турске вароши. Д. Ђурић-Замоло (нав. дело, 165) реконструира трасу бееме по следећим правцима: од Саве код данашњег пристаништа, правцем Великих степеница до Косанчићевог венца, настављајући преко Топличиног и Обилићевог венца до Трга Републике, Француском до улице Цара Душана и одатле косо до Дунава. Одбрамбени појас око вароши подигнут је по истом систему као око тврђаве: бастиони, кратке кортине, ревелини. Варошке капије налазиле су се на следећим положајима: Петроварадинска на Сави, Шабачка на траси Карађорђевог улице код Великих степеница, Варош-капија, Виртембергова (касније Стамбол), Царска (касније Видин), Темишварска (раскршће Дубровачке и Мике Аласа). Ова утврђења Аустријанци су срушили по одредбама Београдског мира, године 1739—1740.

¹⁰ Београд је имао, барем формално равноправне, две општине: Немачки или Дунавски Београд и Српски или Савски Београд. У формирању београдске општине помогли су виђенији људи дотада насељени у Будиму, од којих су се неки вратили у Београд почетком XVIII века. На челу општинске управе стајао је кнезбирив. У Варошком дому, који се налазио близу Саборне цркве и Митрополије, одржавале су се седнице општинске управе. Постојали су савет, одбори, скупштина и народни збор. На једном од сачуваних печата пише: Сеј печат Савске вароши 1725 (Д. Поповић, *Општинска управа у Београду за време аустријске владавине (1718—1739)*, Годишњак МГБ III (1956) 125—134). Београдска нова Доња варош, у којој су живели Срби, основана је на савској падини изван шанца после 1720. године. Према архивској грађи, српско становништво било је насилно исељено из немачког дела Београда до 1726, када је, по Д. Поповићу, основана Нова варош. Барокна реконструкција Београда плански је одређена 1723—1724. и обухватила је истовремено радове на тврђави, унутрашњој вароши и спољњим насељима (Ж. Шкаламера, *Београдска нова Доња варош у XVIII веку*, Годишњак града Београда XVIII (1971) 53—75).

¹¹ Ж. Шкаламера, *Планови барокне реконструкције Београда из 1717—1740*, Урбанизам Београда 22, стр. 13—18. Аутор је урадио реституцију плана барокног Београда из 1739. са трасом фортификација и главним јавним објектима.

касније назван „Варош у шанцу”.¹² Унутрашњи склоп турске вароши XVIII века разликовао се од онога из XVII века по правилнијој мрежи главних саобраћајница које су трасирали Аустријанци. То се особито односи на попречну магистралу од Саве до Дунава, данашњу улицу 7. јула (раније Дубровачка), делимично на правац Васина—Узун-Миркова према Стамбол-капији. Магистрални правац у дунавском крају била је тзв Дуга чаршија на траси данашње Душанове улице, која је већ у протеклим вековима имала правилну трасу.

Током краткотрајног освајања Београда 1789—91. године, Аустријанци су извршили детаљно премеравање Београда и картирање планова, на којима су верно приказани планиметријски од-носи и облици грађевинских блокова и основе архитектонских објеката. Оригини таквих планова чувају се у архивима Беча и Будимпеште. На основу њих могуће је било извести реституцију стања из 1789. године на данашњој ситуацији Београда.¹³

Преношење картографских података са старих планова с краја XVIII века на ситуацију Косанчићевог венца може се урадити са више тачности и детаља него што је било могуће за старије фазе. Од картираних објеката истичу се црква на положају Саборне и на другој страни улице грађевина која положајем и габаритом може бити Митрополија. У блоку где је касније подигнут хотел „Код јелена” (Старо здање), смештена је велика зграда са три тракта (хан). Остали објекти су мањих димензија и слободније распоређени. Запажа се да је средиште на раскршћу улица код цркве и Митрополије (данашње Кнеза Симе Марковића и 7. јула).

Трасе одбрамбеног појаса са палисадама углавном одговарају положајима ранијих аустријских бастиона на гребену Косанчићевог венца, док их уз обалу више нема. У том појасу изван палисада пред Савакапијом истиче се велика грађевина издужене основе на локацији Ђумрукане. Покрај ње води пут према Тврђави (траса данашње Карађорђевог улице). Неколико мањих објеката лоцирано је са друге стране пута дуж обале Саве. На појединим старим плановима за ове објекте стоји ознака у легенди: кафане.

Приступни путеви са јужне стране стицали су се према положају Варош-капије (на траси садашње Поп-Лукине улице код раскршћа са Косанчићевим и Топличиним венцем).¹⁴

Београдска варош у обновљеној Србији

Постепено освајање самосталности и формирање обновљене српске државе створили су услове за развој градитељства и обликовања вароши Београда. У временском распону од једног века, од Првог српског устанка до Првог светског рата, Београд је од турске вароши у опадању постао престоница самосталне државе

Србије.¹⁵ У том раздобљу могу се разлучити две главне етапе формирања вароши Београда: прва обухвата време до 1867. године, када су Турци коначно напустили Варош и Тврђаву, а друга развој Београда као центра државе до 1914. године.¹⁶

Прва етапа појачане градитељске активности почиње после турских хатишерифа око 1830. године, којима је проглашена делимична аутономија Србије, дато право за оснивање појединих институција власти и јавних служби и потврђен избор кнеза Милоша Обреновића за поглавара Срба. После тога почело је градитељско обликовање традиционалног средишта око Саборне цркве, где су се концентрисале службе управе, друштвеног живота и цркве. У првом моменту коришћени су старији објекти, а по том су грађени нови, у складу са моралним полетом и јачањем материјалне основе. Кнез Милош је као своје средиште користио старији, тзв Господарски конак поред старе Митрополије, док није 1829—30. подигнут Нови конак (касније назван Конак кнегиње Љубице). Деценију касније изграђена је Саборна црква у данашњем облику, око које су се налазиле Митрополија и Богословија. Поред црквеног средишта постојали су школа, суд и друге зграде за администрацију. На супротној страни главне улицечаршије (Дубровачка—7. јула) налазили су се угоститељски објекти, међу којима ће се нешто касније истицати „Старо здање” са кафаном „Код јелена” на положају раније грађевине сродне функције. Од стамбених објеката подигнута је кућа са кафаном „?”¹⁷, поред које се налазила Ичкова кућа. Остале површине биле су попуњене кућама са дућанима дуж чаршије, или са баштама на падини према Сави. У ово подручје улазило се кроз Варош-капију, где су се стицали прилазни путеви из разних правца.¹⁷

Српски Београд развијао се упоредо и на простору изван Вароши у шанцу, у коме је стање било јасније у правном и имовинском погледу. На правцима прилазних путева подизане су многе куће са пословним садржајима, занатлијским радњама и трговинама. Наредбом кнеза Милоша формирана је абацијска чаршија (од Зеленог венца дуж ул. Народног фронта). Упоредо се формирала и друга улица ближа Сави (данашња Гаврила Принципа). Даље од Вароши, око раскршћа Немањине и Кнеза Милоша, подизане су грађевине нове државне управе.¹⁸

За економски развој Србије и градитељско обликовање Београда било је веома значајно пристаниште на Сави. Преко њега се одвијала међународна трговина, од које је државна благајна имала велике користи преко извоза, царина и др. Највећи део робе преношен је токовима Дунава и Саве. Пристанишна зона била је убрзано изграђена дуж данашње Карађорђевог улице, с обе стране некадашњег пута који је пратио обалу Саве. Уза саму реку подизани

су блокови складишта за разну робу. Таква ситуација задржала се и касније. Најзначајнији објект овог времена била је царинарница (Ћумрукана), пространа грађевина са приземљем и једним спратом подигнута за владавине кнеза Милоша, на положају где је раније могла постојати зграда сличне намене. До ње је подигнут хотел „Крагујевац“, а даље дуж улице други угоститељски објекти у којима се могло хранити и коначити, радионице занатлија, где се производило и продавало, и друге функције које су пратиле пристаниште. Поред зиданих магацина коришћени су подземни, формирани дубљењем стеновитог подножја испод Косанчијевог венца. Њихово временско порекло није сасвим одређено. Поједини су могли настати у турско-аустријско доба, а остали су формирани у XIX веку. И данас се користи неколико дворана за складишта робе. У њих се ступа из манипулативних дворишта.¹⁹

Тако се од пристаништа на споју Тврђаве и Вароши развијала Сававала са обалном саобраћајницом (Карађорђева—Црногорска—Гаврила Принципа) која се везивала преко Зеленог венца са Абацијском чаршијом (преко Југ-Богданове улице). Од Зеленог венца ка Варош капији (Поп-Лукина улица) формирала се тзв. Господска улица (Бранкова).²⁰

Ово у политички-друштвеном погледу прелазно доба имало је и своје градитељске еквиваленте. На почетку прошлог века архитектура је припадала балканској традицији оријенталног утицаја. Куће су подизане у тзв. бондручном склопу са костуром од дрвених греда и испунама од ћерпича, чатме и сл., крововима са истуреним стрехама покривеним ћерамидом. Зграде су имале отворене просторије према башти (доксате, ћошке) или растворене прозорима (диванхане), избоченим спратовима (еркерима). У стамбеним четвртима (махалама) домаћи живот и просторије били су окренути према башти. У пословним четвртима и улицама (чаршији) формирани су низови кућа са дућанима у приземљу и за боравак власника на спрату. Овде су парцеле биле дубоке, узаним фронтом окренуте према улици. Уз стране дворишта подизана су бочна крила, која су постепено сузила слободан простор и погоршала услове коришћења. Веће грађевине пословних намена имале су пространа манипулативна дворишта окружена магацинима и приступачна за

¹³ Ж. Шкаламера, *Планови Београда из 1789. године*, Урбанизам Београда 24, стр. 19—24.

¹⁴ У књизи Д. Ђурић-Замоло *Београд као оријентална варош*, на таб. 93, означене су локације свих турских објеката до данас убицираних. Овде се наводе они који су се налазили у оквиру простора данашњег Косанчијевог венца. У загради су записани бројеви објеката према нумерацији на поментуј табли. Царева џамија на Сави (7) налазила се код раскршћа улица Карађорђе и Браће Крсмановића, док је на плану обележена код великих степеница; Текија на Сави (58) или вероватније турбе; Цинцар-хан или Господски хан (79) срушен је ради градње хотела (Старо здање); Лиман-хан (90) налазио се на теретном пристаништу код моста; Нонинхан (91) био је на положају Ћумрукане до 1833; Војни магацин хране (102), у попису из године 1536, налазио се крај скеде за Земун и уз нови понтонски мост; Господарски конак (137) налазио се уз стару Митрополију, а срушен је 1847. године.

¹⁵ Као последица српских устанака настала је значајна миграција из села према варошима, које се брзо попуњавају становницима разних социјалних слојева и професија. Поред многобројних занатлија и трговаца, било је свештеника и учитеља, јавних службеника, лифераната, али и сиротиње (В. Стојанчевић, *Унутрашње уређење ослобођене Србије 1804—1813*, Историја српског народа VI, Београд 1981, 84—85).

¹⁶ О формирању београдске вароши током прве половине прошлог века обиле података налази се код Т. Стефановића Вилковског: *Стари Београд, постанак и развој српске вароши и друштвене прилике у њему (1820—1850)*, Београд 1911, 1—52. Трансформације вароши до средине XIX века синтетично је описао Б. Миљковић: *Београд прве половине XIX века у делима књижевника*, Годишњак МГБ III (1956) 205—219.

¹⁷ У аутобиографији Анастаса Јовановића садржана су непосредна сведочанства и поуздани подаци о комплексу јавних објеката око Саборне цркве, као што су Господарски конак, стара Митрополија и др. (Љ. Никић, *Аутобиографија Анастаса Јовановића*, Годишњак МГБ III (1956) 385—416.

Б. Миленковић, З. Петровић, *Архитектонско-урбанистичка студија*, Косанчићев венац, Београд 1979, 15—30.

¹⁸ О заснивању Сававале у доба кнеза Милоша: Б. Максимовић, *Урбанизам у Србији*, Београд 1962, 86 и д. Од истог аутора: *Борба за одржавање абацијске чаршије као привредног елемента новог Београда ван шанца*, Годишњак МГБ II (1955) 237—246.

¹⁹ Пристаниште на Сави помиње се још од XVI века, али је највећи значај добило у обновљеној Србији, у XIX веку. Обални појас од Новог моста до Ћумрукане звао се Лиман. Године 1857. Државни савет донео је одлуку да се откупи терен од приватних власника ради проширења пристаништа. Први парни брод пристао је у Београду 1844. Зграда Капетаније подигнута је 1898. године (М. Са-вин, *Београдско пристаниште у XIX столећу*, Годишњак МГБ XIV (1967) 127—139).²⁰ Кнез Милош је добио од Турака као спахилук сав терен на савској падини, где је формирана Сававала, на простору између Савакапије и Варош-капије, од шабачког и крагујевачког пута до Мокролушког потока. Зачетак Сававале био је дуж данашње Карађорђевог улице, од великих степеница до Херцеговачке. Насеље се ширило према Балканској улици и Зеленом венцу са Абацијском и Сававалском чаршијом. Нови Београд кнез Милош је почео подизати око раскршћа Немањине и Милошевог улице, на подручју где је некада била Доња варош. Овде је у четвртој деценији изграђен државни центар. (Ж. Шкаламера, *Београдска нова доња варош у XVIII веку*, Годишњак града Београда XVIII (1971) 69).

¹² После рушења аустријског бедема од њега је остао земљани насип са спољашњим ровом. Турци су почели да га уређују 1754, кад је продубљен ров, а на положајима некадашњих бастиона уређене земљане табје за топове. Према унутрашњој страни насипа поставили су дрвене палисаде са отворима за стрелце. Палисаде су постављене и уз обалу реке до Тврђаве. На положајима зиданих врата подигли су дрвене капије са мостовима преко шанца. Срби су на основу хатишерифа запосели карауле на савској страни. Утврђења су постепено запуштана, скидано је коље, а после одласка Турака земља је коришћена за насипање речних обала (Д. Ђурић-Замоло, *нав. дело*, 166).

превоз колима. Овакви објекти, грађени од трајнијег материјала (камен, опека), имали су простране подруме и приземља покривене сводовима, велике собе на спратовима повезане ходницима и простране таване.

Ослобађање од турског утицаја и повезивање са областима у склопу Аустријске царевине доводило је до постепених и неизбежних промена на градитељском плану. Са мајсторима стиглим из „прека“, најчешће преко Земуна, пренешена су градитељска искуства из северних области, а касније из развијених центара Средње и Западне Европе. Нова струјања испољавају се кроз конструкције где се прелази на већу употребу опеке и систем масивне градње, неретко још у комбинацији са старим техникама. Постепене новине појављују се на фасадама које добијају малтерну пластику и полихромију. У ентеријерима са „молерајем“, који покрива плафоне и зидна поља, јављају се предзнаци новог грађанског укуса, тада још на нивоу скромног занатско-провинцијског умећа.²¹

Из овог периода, који покрива првих педесет година (од Другог српског устанка до предаје кључева Београда кнезу Михаилу), сачувано је мало објеката. На подручју које се овде обрађује најзначајније су грађевине верско-резиденцијалног центра: Саборна црква и Конак кнегиње Љубице. Саборна црква подигнута је четрдесетих година прошлог века као једнобродна грађевина у облицима класицизма и звоника са барокним завршетком. За разлику од Цркве, која је подигнута под утицајем тзв. српског барока, развијеног на православним храмовима у Аустрији, Конак кнегиње Љубице, настао 1829—1830, под јачим је утицајем балканске традиције, што је у великој мери била последица задатог програма и утицаја главног неимара Милошевих здања, хаџи-Николе Живковића. Као и на другим савременим кућама, и на конаку се градитељске новеле виде у мешовитим конструкцијама, профилацији фасада и декору ентеријера.

Од зграда тзв. народне архитектуре из прве половине прошлог века сачуване су кафана „?“ и кућа Жујовића у Карађорђевој улици бр. 29. Њима се може придружити још неколико кућа мањег архитектонског значаја, које су током времена преиначене.

Нестале су у међувремену значајне грађевине из тог доба, као што су Митрополија, хотел „Старо здање“, Школа и Магистрат, Ичкова кућа све око центра српског дела Вароши и ђумрукана на пристаништу, поред низа других анонимних зграда.

Од повлачење Турака из Београда до Првог светског рата

Друга половина раздобља формирања вароши Београда почиње значајним догађајем: турским напуштањем Тврђаве и Вароши у шанцу, што

је било званично обављено симболичном предајом кључева кнезу Михаилу године 1867, а завршава се Првим светским ратом, после кога Београд добија нову улогу као престоница Југославије.²²

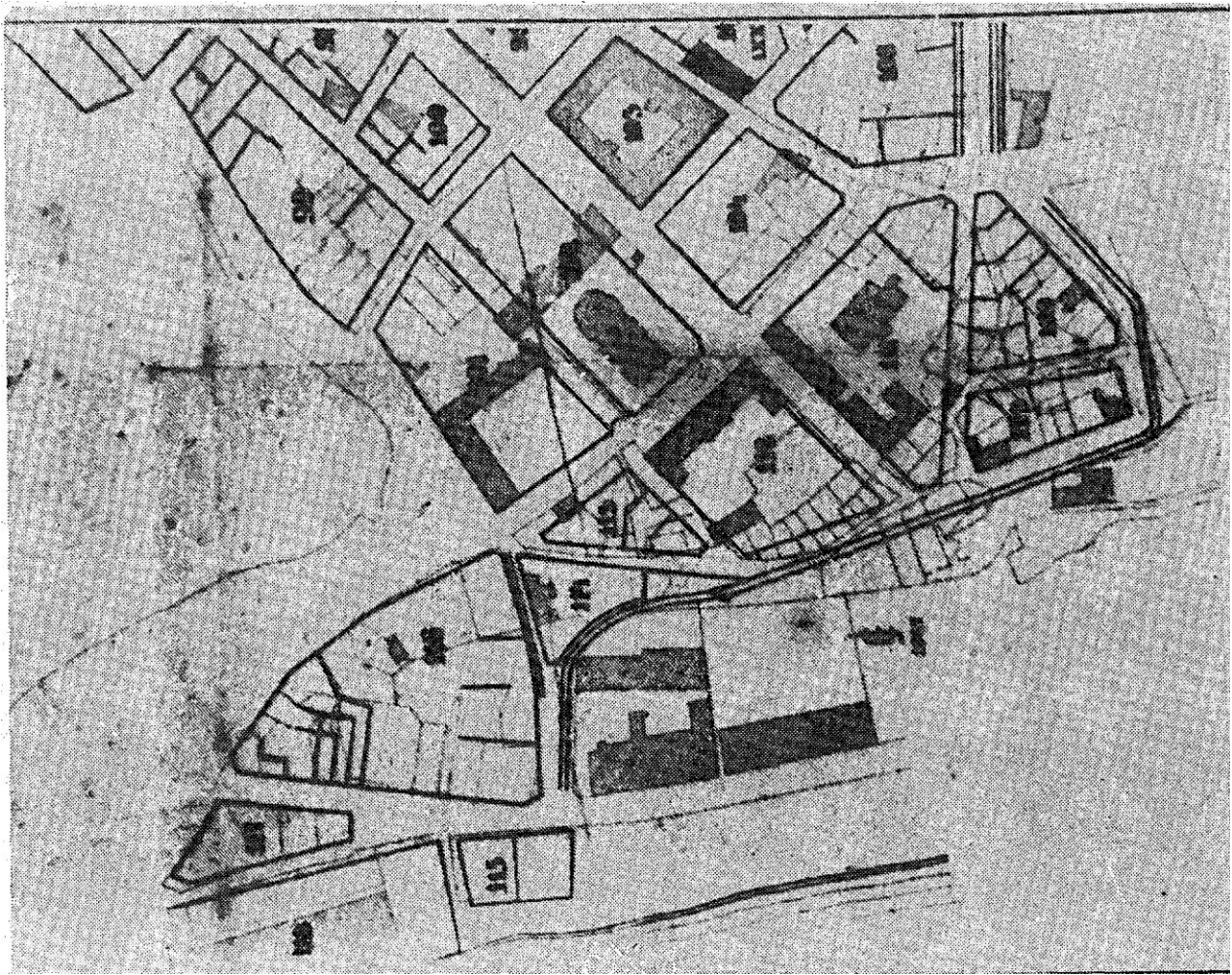
Потпуним ослобађањем Београда од остатака феудалног турског господства створени су предуслови за плански развој вароши. Сва турска имања била су по међудржавном уговору откупљена. Средства која је у ту сврху уложила српска држава требало је да буду враћена продајом парцела и некретнина новим власницима.²³ У том циљу урађен је ситуациони план са својеврсним катастром, који је послужио као основ за процену висине накнаде. Он је постао подлога за регулациони план Вароши у шанцу који је урадио инж. Емилијан Јосимовић (сл. 3).²⁴

Аутор регулационог плана није се задржавао у оквирима непосредног задатка да се препарцелише територија старе вароши у оквиру шанца ради продаје и утврђивања основних услова за нове градње. Емилијан Јосимовић уградио је у регулациони план тадашња напредна начела о рационалној основи насеља, положају јавних зграда, формирању тргова, стварању зелених површина, хигијенским и естетским захтевима. Он чини корак даље у трасирању правоугаоне мреже улица и правилних форми блокова које су Аустријанци почели да остварују у XVIII веку. Испод његовог правоугаоног растера ишчезавају многи сокаци неправилних траса у некадашњим турским махалама. Улице се рангирају према саобраћајној важности, на основу које се утврђује њихова ширина. Просецање нових праваца наилазило је на многе запреке — старе куће или јавна здања која је требало рушити. На местима где су постојале чврсте грађевине знатне употребне и економске вредности, морало се одступити од опште ортогоналне схеме.

Поједини блокови и слободне површине били су намењени за подизање нових јавних објеката, поред оних који су већ постојали. Посебан квалитет регулационог плана била је идеја да на трасама и остацима некадашњих бастиона (земљаних насипа, шанчева и палисада који су обухватили варош) буду обликовани венци и садови. Венци су били замишљени као саобраћајнице шетнице за пешаке, коњанике и колски промет заштићене зеленилом. Садови су били мали паркови зелене оазе на положајима некадашњих бастиона.²⁵

Све идеје Е. Јосимовића нису доживеле реал-лизацију, што је судбина сваког регулационог плана. Спровођење нове „парцелације“ наилазило је на тешкоће техничке природе, економска ограничења или на опортунизам и шпекулације некретнинама које су пратиле регулацију. Утроску свему остварена је у најбитнијем нова правилна схема блокова и саобраћајница, која је до данас сачувана. Насупрот томе, идеја о венцима и садовима постепено је напуштена. Од

Сл. 3. Део Јосимовићевог плана из 1867. године Око Саборне цркве су: Богословија (101), школа (102), хотел Старо здање (103), блок коме су Ичкова кућа и кафана „?“ (104), Конак кнегиње Љубице (111), Митрополија (112). Према Сави су Ђумрукана и хотел „Крагујевац“.

Fig. 3. Une partie du plan de Josimović de l'année 1867. Autour de l'église cathédrale sont situés: École secondaire de théologie (101), école primaire (102), hôtel »Staro zdanje« (103), bloc comprenant la maison de Pierre Itchko et «le Café ?» (104), le Palais de la princesse Lioubitza (111), la résidence du métropolitain (112). Face à la Save se trouvent la Douane et l'hôtel «Kragujevac».

ње су у савском делу Вароши остале саобраћајнице према трасама некадашњих бастионираних утврда: Косанчићев, Топличин и Обилићев венац.

Реализација првог регулационог плана Вароши у шанцу може се пратити на каснијим ситуацијама, међу којима се истиче детаљношћу и поузданошћу података Зарићев план из 1878.

²¹ По Д. Медаковићу је „ликовна култура у Београдском пашалуку у раздобљу од 1774. до избијања I и II српског устанка, па и касније, све до хатишерифа из 1830, била најближа традиционалним схватањима једне посељачене варијанте касно-византијске уметности с местимичним продорима тзв. левантинског барока [...] У средишту велике грађевинске делатности до двадесетих година XIX века стоји кнез Милош за чије је прво раздобље владавине везано и напуштање локалног балканског неимарства и његових слабо школованих мајстора, а нове тежње ка западњачким облицима обележиће ово време“ (*Српска уметност у XIX веку (до 1870)*), Историја српског народа књ. V/2, Београд 1981, 416 и 420).

На промене грађанске културе утицали су у знатној мери трговци и занатлије придошли из крајева под влашћу Аустрије (Н. Вучо, *Београдски еснафи*

у деветнаестом веку, Годишњак МГБ III (1956) 140). Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду*, Годишњак МГБ XXX (1983) 87—110.

²² Међународне околности и њихов утицај на повлачење Турака и предају Београда Србима обрађени су у раду: Ј. Алексић-Пејковић, *Београд у односима великих сила и Турске од 1829. до 1867. године*, Годишњак града Београда XIV (1967) 5—21.

²³ Архивска документа о закупу, а потом откупу турских имања, регулацији вароши и продаји парцела новим власницима анализирана су у раду: Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда 1820—1912*, изд. Музеј града Београда 1970, 650, 651, 678, 680, 682, 686, 740, 771.

²⁴ Е. Јосимовић, *Објашњење предлога за регулацију онога дела вароши Београда што лежи у шанцу, са једним литографисаним планом у размери 1 : 3000*, 1867.

²⁵ Јосимовићев план детаљно је анализирао Б. Максимовић, *Урбанизам у Србији*, Београд 1982, 119—136. исти аутор дао је приказ књиге Е. Јосимовића: *Грађанска архитектура и грађење путева (1860)* у чланку *Архитектонска теорија Емилијана Јосимовића*, Годишњак МГБ III (1956) 295—302.

У склопу рада *Идејни развој српског урбанизма — период реконструкције градова до 1914. године*, изд. САНУ 1978, Б. Максимовић је изложио развој планерске доктрине и њену примену у Београду, од кнеза Милоша до Првог светског рата.

године, као и неколико других пре и после наведене године, све до Првог светског рата.²⁶

Преношењем дела Јосимовићевог плана на данашњу основу Косанчићевог венца потврђује се напред изречена констатација: важније саобраћајнице и блокови формиран су по његовој регулацији, док су мање прометне и периферне улице остале на старим криволинијским трасама (Задарска, ранија Златарска). Правилношћу траса истиче се као и раније раскршће код Саборне цркве, које се налазило на пресеку трансверзала (Дубровачка 7. јула) и оне која је повезивала две некадашње капије (Варошку и Савску).

У овом раздобљу настављен је прелазак од архитектонске традиције до нових решења темељених на теорији и пракси Средње и Западне Европе. Србијанска средина и Београдска варош у тој епохи европеизације пролазили су кроз неизбежне „изме“ који су следили кретања у градитељству Запада. Од класицизма и романтизма, који су попуњавали прву половину столећа, прешло се на еклектички низ формиран од далеких одјека ренесансе и барока, у разним комбинацијама и декоративном репертоару: пиластри, венци, капители, фризови, гирланде, и сл.²⁷ Осим смене ових еклектичких комбинација јавља се још једна битна промена у односу на претходно доба: сада ступају на сцену образовани домаћи инжењери, архитекти и предузимачи, испрва школовани у иностраним центрима, а потом на домаћем свеучилишту. Њиховим суделовањем у изградњи Београда настале су многе грађевине које су сачуване у знатно већем броју од оних из претходног периода. Тада су подигнути нивои пословно-стамбених зграда дуж главних улица Дубровачке и Кнез-Михаилове и других са њима паралелних. Тежиште урбанизације и градитељских активности се преместило према осовини вароши на правцу Тврђава Теразије, где се формирају два трга, један на месту некадашње Велике пијаци (Студентски) и други Позоришни (Републике).

У архитектонском низу који је оставило то време разликују се куће нешто старијег порекла, које су подизане по нацртима анонимних пројектаната-предузимаца, од оних које су грађене на основу пројеката образованих архитеката. Код првих превладава презасићеност декоративним елементима, полихромија и приучено комбиновање далеких стилова. Код других се испољава академизам у строгим формама, пропорционисање маса и равнотежа равних површина и декорације. То се нарочито запажа на дворовима, јавним грађевинама, палатама богатих породица и сл. (Народно позориште, Банка Југославије, Народни музеј).²⁸

У области грађевинске технике долази до знатнијих промена. Наместо дрвеног скелета бондрука развија се масивна градња у опеци са дебелим зидовима, сводовима изнад подрума и приземља, и дрвеним таваницама на

спратовима. У последњим деценијама прошлог века јављају се тзв. пруски сводови са челичним траверзама које носе плитке сегменте од опека. Пред први светски рат почиње примена бетона у комбинацији са челичним носачима за темеље, таванице, надвоје и сл. Стари покивач, ћерамида, уступа место црепу.²⁹

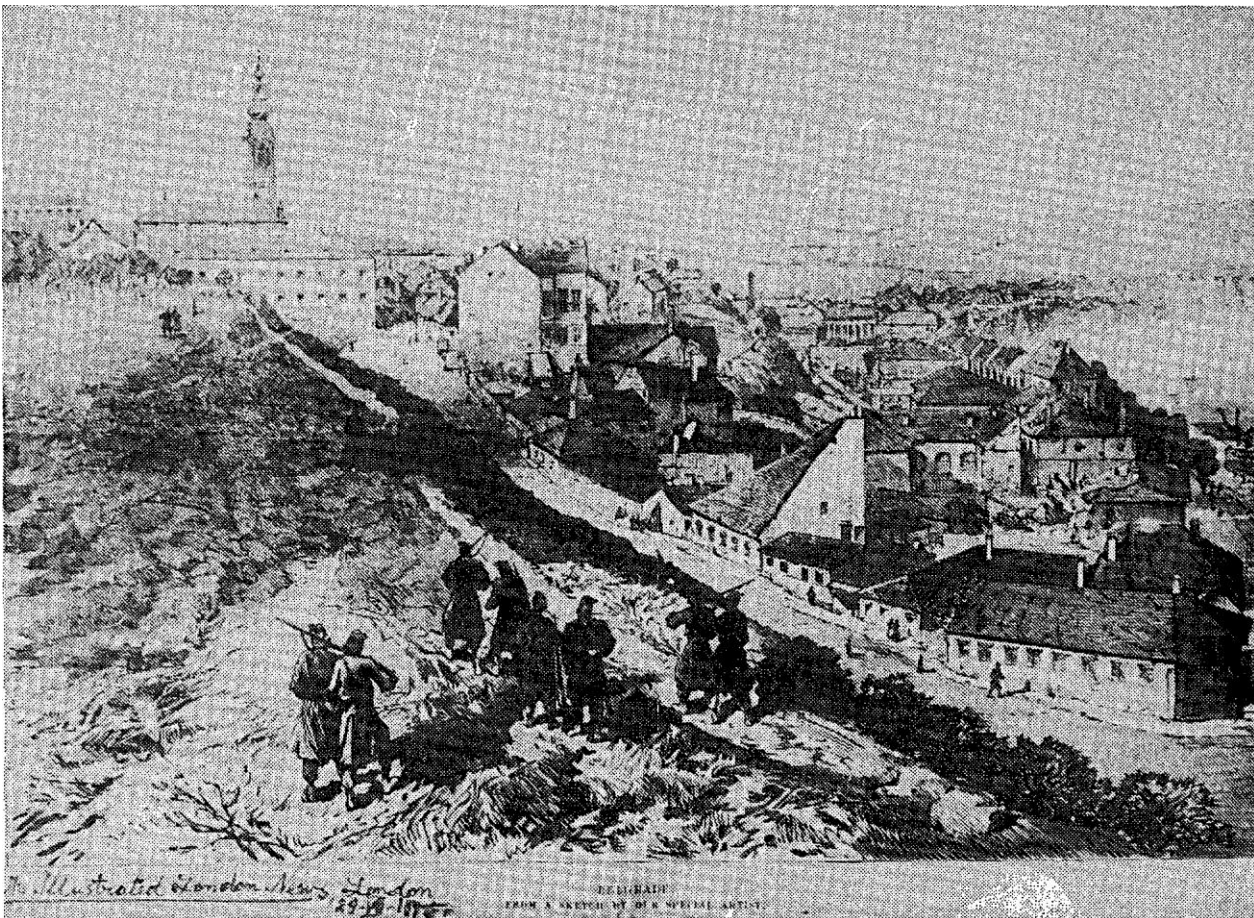
Крајем XIX и почетком XX века јавља се, као реакција на историцизме, сецесија. За разлику од класичног декоративног репертоара, она користи флоралне мотиве, керамичке плоче за облагање фасада, веће отворе са стаклом у металним оквирима. Ретке су грађевине на којима је она доследно изражена у целини објекта: структури, ентеријеру, фасадама. Знатно је више оних где се испољила само на фасадама. Сецесија је заступљена на неколико зграда дуж улице 7. јула: Робни магазин (арх. Азријел), куће са зеленим плочицама (арх. Несторовић), делимично на блоку стамбених зграда преко пута Конака у улици Кнеза Симе Марковића и др.

У делу вароши око Косанчићевог венца у обалном подручју око пристаништа, током овога педесетогодишњег периода подигнуто је више стамбених и неколико јавних објеката. За поједине су познати власници и пројектанти. Између њих се истиче палата Крсмановић (сада Аустројска амбасада), коју је пројектовао арх. Милорад Рувидић крајем прошлог века. Друго значајно остварење је Основна школа подигнута поред Саборне цркве почетком овог века (арх. Јелисавета Начић (сл. 4—9)).³⁰

²⁶ Ж. Шкаламера, *Београд 1884. према оријентационим плановима вароши*, Годишњак МГБ ХХХИ (1984) 75 и д. Аутор анализира два оријентациона плана из 1884. рађена на темељу Зарићевог из 1878. Први је издала литографија М. Јорговића, а други Бреслауера, који је снабдевен детаљнијом легендом са наведеним функцијама јавних објеката. На основу ова два документа, као и трећег рађеног у Бечу, аутор је склопио план Београда из 1884. године.

О. Минић, *Сведочанства о Београду кроз планове, карте и записе*, Архитектура-урбанизам 21 (1963) 1—8. Општински одбор решио је 1880. да се одреде границе вароши унутар којих је требало да се изведу нове комуналне инсталације и опрема. Српска држава откупила је шездесетих година прошлог века сва турска имања у вароши, а потом их предала варошкој управи на коришћење и препродају новим власницима. Тада је почела и доследнија обнова комуналних инсталација, које су биле или дотрајале, или недовољне. Успостављена је стара водоводна мрежа и отворани су нови извори. Од 1865. до 1870. побољшана је улична расвета постављањем фењера и плинских светиљки. Године 1864. утврђена су по налогу кнеза Михаила имена свих улица у вароши. (Б. Перуничкић, *Београдско насеље и прво именовање свих улица у њему*, Годишњак МГБ XIV (1967) 99—125). С. В. Недић, *Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године*, Годишњак МГБ ХХИИ (1976) 175—217.

²⁷ Д. Медаковић, *Ликовне уметности на прелому два века*, Историја српског народа, књ. VI/2, 1983,

Сл. 4. Изглед Вароши према тврњи. Година 1876. Цртеж објављен у *The Illustrated London News*, Лондон, 29. јула 1876. Примерак из збирке Светислава Шумаревића. Испред Саборне цркве висока фасада Богословије. Приземље и два спрата. Из овог угла јасно се види однос Вароши и пристаништа развојених стрмим одсеком над којим је улица (траса некадашњих бедема—шанчева). Велике магацинске зграде са манипулативним дворштима. Од познатих грађевина сагледавају се са бока Бумрукана и хотел „Крагујевац“. Испред њих је оперативни плато пристаништа.

Fig. 4. Vue de la ville du côté de la forteresse, 1876. Dessin publié dans *The Illustrated London News*, Londres, 29 juillet 1876. Exemplaire emprunté à la collection de Svetislav Šumarević. Face à l'église, façade élevée de l'École secondaire de théologie. Rez-de-chaussée et deux étages. Le dessin permet de se rendre nettement compte du rapport entre le port et la ville, séparés par un talus abrupt, le long de la crête duquel s'étend une rue (tracé des anciens remparts — fossés). Spacieux entrepôts entourent une vaste cour de chargement et de déchargement de marchandises. Parmi les édifices connus on aperçoit la Douane et l'hôtel «Kragujevac» que l'on voit de côté. Un quai d'embarquement et de débarquement s'étend devant ces bâtiments.

453—461. Београдско градитељство у светлу ширих утицаја северних области, Средње и Западне Европе. Генеза облика и стилова од балканске традиције, преко еклектике и академизма до сецесије.²⁸ Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд 1937, 5—90. Рад је извор за проучавање београдског градитељства током једног века. Аутор је поделио проучавање раздобље на неколико етапа, почев од најстаријих градњи после Хатишерифа до Првог светског рата. Приказани су најзначајнији архитекти, инжењери и предузетници са њиховим пројектима и реализацијама. Аутор наводи прве примере израде темеља и таваница комбинацијом челичних профила и бетона. Описано је или поменуто више зграда подигнутих у савском делу вароши: Ичкова кућа, Конак кнегиње Љубице, Бумрукана, Саборна црк-ва, Старо здање.

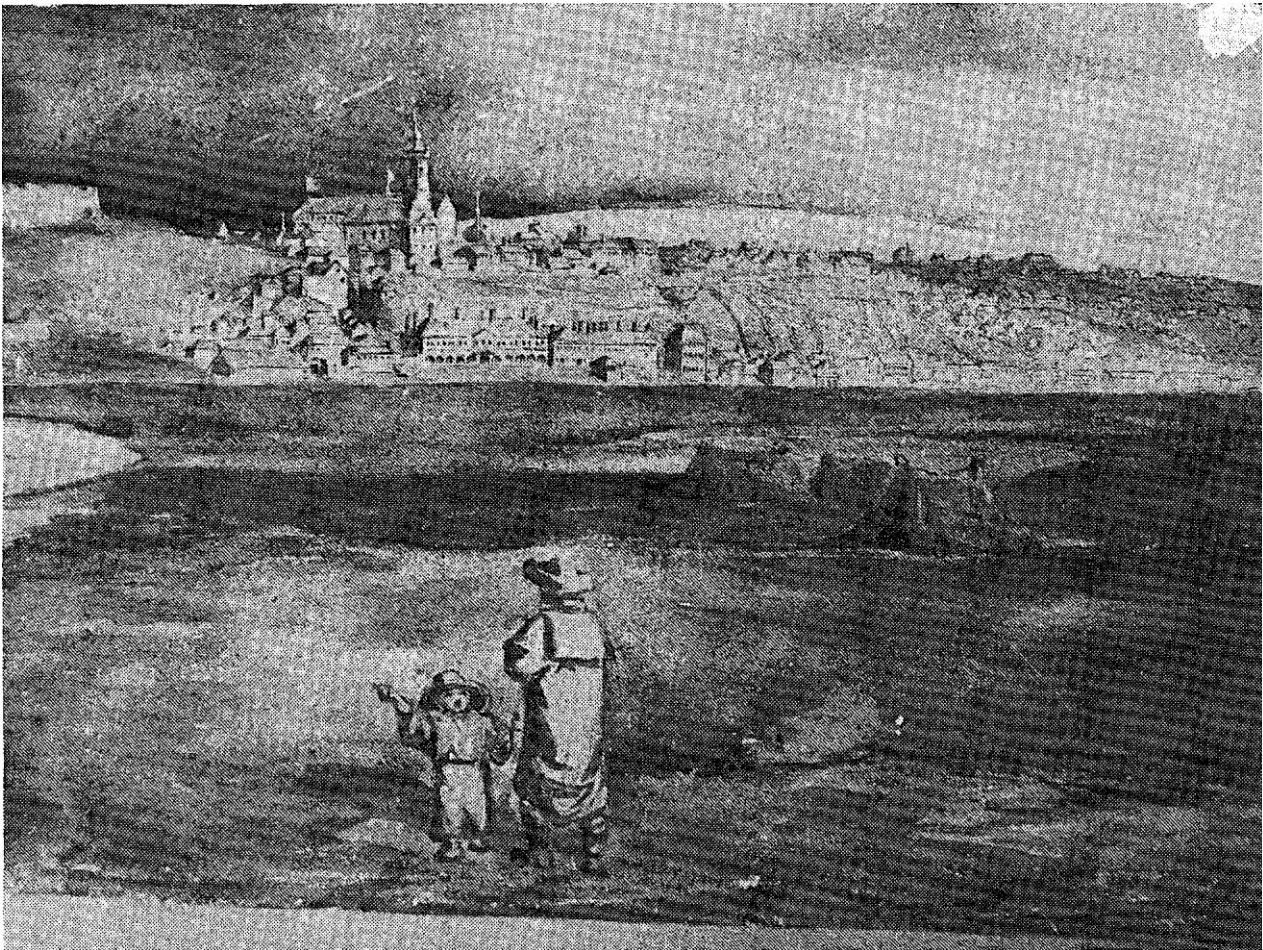
Б. Несторовић, *Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815—1914)*, Годишњак МГБ I (1954). Рад обилује подацима о

градитељима Београда током једног столећа. Д. Бурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815—1914*, Београд 1981. Монографија садржи увод са кратким приказом градитељства Београда, биографије архитеката и њихову стручну делатност, пројекте и подигнуте објекте, основне изворе и литературу о градитељима.

²⁹ Градње у Београду биле су регулисане Законом, Правилником као и повременим решењима. Основне одредбе постављене су у Грађевинском закону за варош Београд, који је био измењен и допуњен 6. децембра 1898. и 24. јануара 1901. У завршном члану стоји да се усвајањем Закона укида највише решење од 14. марта 1861. Грађевински правилник донет је 1. марта 1897. Његова обновљена верзија из 1935. претрпела је битне измене.

Б. Максимовић, *Тежње за увођењем естетичких вредности у просторе Београда крајем прошлог и почетком овог века*, Годишњак МГБ XXI (1974) 191—209.

³⁰ Б. Несторовић, *Еволуција београдског стана*, Годишњак МГБ II (1955) 247—270. Еволуција стана

Сл. 5. Изглед Вароши према Сави око 1860. године. Део акварела Анастаса Јовановића. Доминира Саборна црква са звоником. Десно кров Конака кнегиње Љубице са кубетом. У позадини минарета џамија. Уз обалу Ђумрукана, хотел, магацини. Од угла Ђумрукане према цркви рампа — велико степениште. На овој акварелисаној панорами Вароши истичу се два неизграђена простора: Калемегдан и стеновито чело греде испод горње Вароши према Сави.

Fig. 5. Vue de la Ville du côté de la Save, vers 1860.. Une partie de l'aquarelle, due à Anastas Jovanović. L'église cathédrale et son clocher dominant la ville. A droite, le toit du Palais de la princesse Lioubitza, avec sa tourelle. Au fond, minarets de mosquées. Le long de la rive, la Douane, un hôtel, des entrepôts. Depuis un angle de la Douane vers l'église, une rampe, avec, par endroits, un long escalier. Dans le panorama représenté sur l'aquarelle on aperçoit deux terrains vagues: le Kalemegdan et une hauteur rocheuse en bas de la ville haute du côté de la Save.

Промене на подручју Вароши између два светска рата

Формирањем Југославије Београд је престао да буде гранична варош Србије и почео је да се развија као престоница нове државе. Ове политичко-географске промене условиле су постепене и неизбежне трансформације склопа старе Вароши и њеног грађевинског фонда. На положајима старијих блокова зграда настала су нова државна надлештва, седишта пословних корпорација, банке, културне институције, факултети и сл.³¹

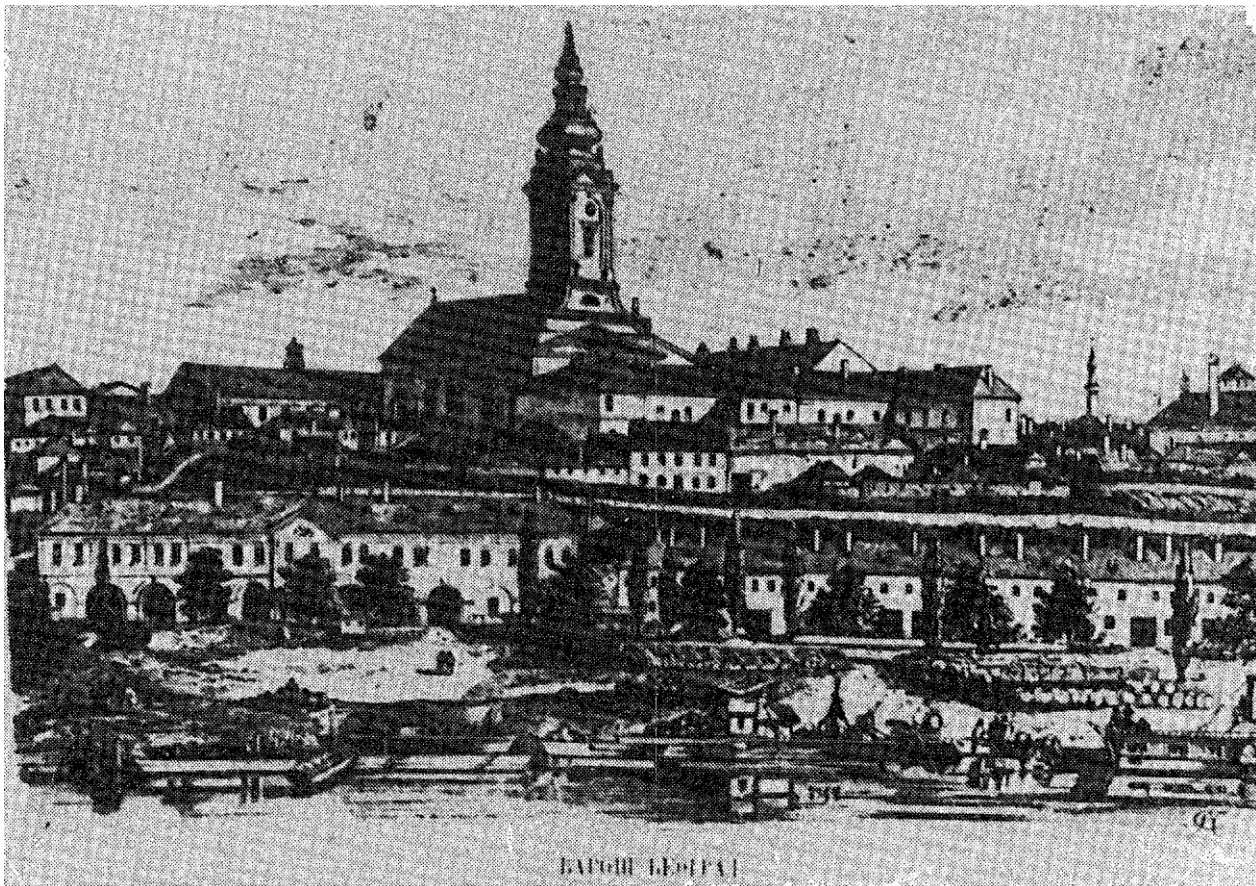
Током две деценије (1918—1941) године, на савском делу некадашње Вароши подигнуте су десетине грађевина са јавним функцијама. У границама данашњег Косанчићевог венца битне промене су се збиле у најужем средишту око Саборне цркве. На парцели старе Митрополије подигнута је нова, а Богословија и суседне зграде су уклоњене да би се на њиховим местима изградила Амбасада Француске окружена вртом и високим зидовима. На доминантном положају, где се терен стрмо спушта пема реци, подигнута је гломазна пословна

имала је два упоредна тока: господска породична кућа и мали стан. Узори за прву групу тражени су обично у иностранству, а за другу у сеоској кући, која је пресађена у град и постављана по регулационој линији улице и уз суседне зграде. Колективна стамбена зграда, са већим бројем ста-нова за издавање у српском Београду прве поло-вине XIX века није била позната. Београд као престоница обновљене Србије био је суочен са снажним приливом становника, чиновника, трго-ваца, занатлија, због чега се морало приступити интензивнијем коришћењу земљишта и бржој из-градњи станова. Овакве куће често су градили трговци. Оне су имале поред уличног и два дво-ришна крила, дућан у приземљу и стан на спрату. Аутор дели еволуцију београдског стана на шест фаза: прва до половине XIX века, друга до последње четвртине, трећа у последњој четвртини, четврта почетком XIX века, пета између два рата, шеста после ослобођења.

Д. Бурић, *Попис кућа и станова у Београду од 6. новембра 1906. до 15. марта 1907*, Београд 1912. У време пописа постојали су следећи квартави: Варошки, Врачарски, Дунавски, Палилулски, Сав-ски, Теразијски. Године 1907. било је у Варошком рејону 4.370 кућа, а становника 68.000.

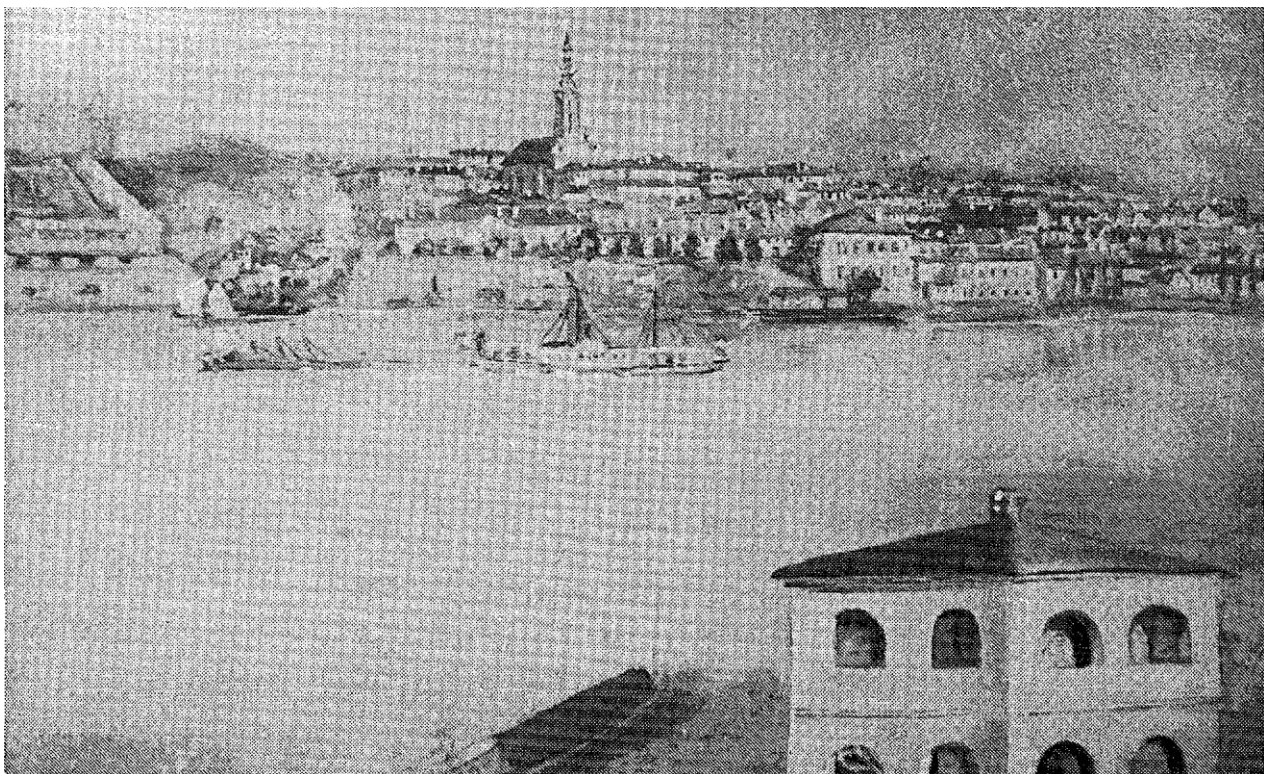
³¹ О центру Београда после Првог светског рата О. Минић дао је следећу оцену: „Треба имати у виду да тај центар Београда води порекло од трго-вачког Београда још из турског времена, када је чаршија била све. Та чаршија се померала од Са-

Сл. 6. Ансамбли око Саборне цркве и Бумрукане око 1860. године. Веран и детаљан ликовни приказ, значајан посебно за анализу касније порушених грађевина међу којима су: Митрополија, школа, царинарница (ћумрукана), хотел и др.

Fig. 6. Ensembles autour de l'Église cathédrale et Douane, vers 1860. Dessin fidèle et détaillé, important surtout pour l'analyse des bâtiments démolis par la suite, parmi lesquels se trouvent la Résidence du métropolitain, l'école, la Douane, l'hôtel «Kragujevac» etc.

Сл. 7. Варош на савској падини. Слика барона Шолтена из 1867. У панорами се истичу на горњем платоу Саборна црква, Богословија и Митрополија. На пристаништу Бумрукана, хотел и складишта.

Fig. 7. La ville sur la pente descendant vers la Save. Peinture due au baron Scholten, 1867. Dans le panorama on remarque surtout, sur le plateau supérieur, l'Église cathédrale, l'École secondaire de théologie et la Résidence du métropolitain. Le long du port, la Douane, l'hôtel «Kragujevac» et les entrepôts.

Сл. 8. Изглед према Калемегдану око 1910. године. Разгледница из збирке Музеја града Београда, бр. 6632. За разлику од старијих фотографија, на овој постоји и палата Крманосић (Аустријска амбасада) до Митрополије, која још постоји као и Богословија.

Fig. 8. Vue de la ville du côté du Kalemegdan, vers 1910. Carte illustrée appartenant à une collection du Musée de la ville de Belgrade, n° 6632. A la différence des photos plus anciennes, ici on voit aussi le palais des Krsmanović (Ambassade d'Autriche), flanqué de la Résidence du métropolitain qui existait toujours à l'époque, de même que l'École secondaire de théologie.

Сл. 9. Пристанишна зона у другој деценији овог века. Разгледница из збирке Музеја града Београда.

Fig. 9. Zone portuaire dans la seconde décennie du XXe siècle. Carte illustrée appartenant à une collection du Musée de Belgrade.

зграда (некада Финансијска дирекција сада Завод за међународну сарадњу).

Поједини блокови стамбених зграда, међу којима је било врло старих кућа окружених баштама, порушени су да би се подигле стамбене вишеспратнице за најам. Иза некадање Варош-капије према Задарској улици и Косанчићевом венцу, изникле су такве масивне грађевине које су се наметнуле амбијенту са нижим зградама и малим парцелама. Слична зграда подигнута је преко пута Саборне цркве, на месту где се налазила Ичкова кућа, поред кафане „?“.

У овом раздобљу шири се примена арми-раног бетона у коме се формирају таванице и серклажи, још у комбинацији са масовним зидовима од опека и почетак скелетних конструкција на високом јавним грађевинама. Осваја и употреба индустријски припремљених грађевинских материјала за структуре, облагање фасада, покривање кровова. Фасаде се изводе у вештачком камену, пластика лије у бетону, а објекти покривају етернитом, лимом или добијају равне терасе.

У архитектонском обликовању јавља се покрет модерне, која се тешко ослобађа традиционализма и ограничавајућег укуса грађанске средине. На простору данашњег Косанчићевог венца она није оставила дела која би се одликовала стилском чистотом трајније вредности.³²

Знатно је унапређен ниво стамбене културе и комуналне опремљености. То се нарочито постизало у јавним зградама, стамбеним објектима вишег стандарда, као и улицама у најужем центру. Увођење нове мреже водовода и канализације ширило се тако што је најпре освајало улице, потом зграде, и на крају појединачне стамбене јединице.

Турску калдрму смењивала је гранитна коцка нарочито у стрмим улицама, а потом и асфалт. Појачана је јавна електрична расвета са металним стубовима, ваздушном мрежом и сај-лама. Проширена је мрежа трамвајског саобраћаја, који је пролазио кроз Варош према Тврђави, као и око централног подручја (круг „двојке“). Традиционални фијакери коришћени су упоредо са ретким аутомобилима. Поред кола са запрегама за превоз робе уводе се постепено и камиони. Улична мрежа могла је да прихвати без тешкоћа сав промет возила.

Железнички чвор са станицом, техничким постројењима и колосецима у обалном појасу

Саве и Дунава, наслеђен из претходног периода, спречио је везу насеља са рекама.

Разарања у току Другог светског рата

Обална зона са великим саобраћајним објектима, железничким чвором и пристаништем претрпела је знатна разарања у току Другог светског рата. Као последица тога трајно су нестале поједине историјске грађевине, културне институције или постројења.

У првом налету, априла месеца 1941, уништена је запаљивим бомбама зграда Народне библиотеке са читавим фондом књига и рукописа. После рата рушевине су рашчишћене и над њиховим подрумским остацима постављени провизорни објекти. У току протекле деценије извршена су ископавања грађевинских остатака подрумских конструкција некадашње Библиотеке, који леже над римским слојевима.³³

Од старих грађевина нестали су Ђумрукана и хотел „Крагујевац“, као и читави блокови зграда са магацинима између обале Саве и Карађорђевог улице. Ланчани мост који је представљао значајно достигнуће грађевинске технике био је уништен минирањем.

борне цркве и Дубровачке улице у Кнез-Михаилову улици, доцније на Теразије и у новије време, после Првог светског рата, све до Славије. У том потезу све је било помешано: трговина као и јавни, културни и забавни живот. Као по концу низали су се: универзитет, позориште, министарства, краљев двор" (*Развој Београда и његова архитектура између два рата*, Годишњак МГБ I, 1954, 179). 3. Маневић, *Београдски архитектонски модернизам (1929—1931)*, Годишњак МГБ XXVI (1979) 209—224.

³² У наведеном раду О. Минић пореди архитектонска остварења настала пре Првог светског рата и грађевине подигнуте после њега. Док се у првој налазе дела „која имају стварних архитектонских квалитета и сведоче о укусу и осећању мере и амбијента“, у другој влада разноликост „која сведочи о неумерености и недостатку укуса“. После сецесије која је кратко трајала до рата, у Београд се враћа еkleктичка архитектура испољена највише на новоподигнутим државним надлештвима. До појаве нове генерације домаћих архитеката у Београду су владали страни архитекти. Модерна се испољава са закашњењем, и то више у теоријским радовима него у градитељским остварењима. Претежан узрок томе О. Минић види у „утицају средине, ондашњих власника и владајућих кругова, чијем још примитивном и неразвијеном укусу више одговара академизам и еkleктицизам XIX века" (*нав. дело*, 183—4).

³³ Г. Томашевић, *Косанчићев венац*, Београд 1979, 45—51.

Développement urbain du Kosančičev Venac à Belgrade

SVETISLAV VUČENOVIĆ

Le Kosančičev Venac (square Kosančić) fait partie de la cité de Belgrade; il fut formé sur la pente qui descend vers la Save et avait pour centre le quartier situé autour de l'église cathédrale.

Les vestiges les plus anciens témoignant des habitations préhistoriques au confluent de la Save et du Danube où il existait les conditions nécessaires à la vie, à la défense naturelle et aux communications avec des régions éloignées.

A l'époque romaine, l'antique Singidunum obtint au IIIe siècle le rang de colonie, dont le camp militaire (castrum) dominait le confluent des deux cours d'eau, entre lesquels se trouvait une agglomération civile. Les fouilles archéologiques effectuées jusqu'ici ont mis au jour, à plusieurs endroits, des vestiges de constructions romaines, parmi lesquelles sont surtout à signaler les thermes, situés au centre du Kosančičev Venac.

Au cours du moyen âge il existait ici une agglomération plus ou moins modeste hors des remparts de la ville fortifiée qui occupait une partie de l'ancien camp militaire romain.

Sous la domination des Turcs, aux XVIe et XVIIe siècles, la ville fortifiée atteignit et dé-

passa le périmètre de la ville antique; elle comprenait de nombreux quartiers, plusieurs places et un nombre considérable de mosquées. Sur la pente qui descendait vers la Save furent formés des quartiers habités par la population serbe.

Au XVIIIe siècle les autorités autrichiennes commencèrent à transformer radicalement la ville turque d'aspect oriental en ville allemande de style baroque. La population autochtone vivait dans la ville serbe, au bord de la Save, au sein des fortifications munies de bastions, dont le centre se trouvait à proximité de l'église cathédrale, mais elle habitait aussi dans les quartiers situés hors des fortifications.

Après la retraite des Turcs en 1867, la ville de Belgrade, plus précisément la partie qui était entourée par des tranchées, fut dotée d'une nouvelle structure régulière, suivant un plan urbanistique, et c'est selon ce plan que commença à se développer le Belgrade des dernières décennies du XIXe siècle.

Au XXe siècle l'ancienne structure du Kosančičev Venac fut perturbée par la construction de lourds immeubles à usage d'habitation et de bâtiments abritant des services publics.